

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

İNTONASIYANIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: intonasiya, cümlə, kommunikativ, funksiya, nitq

Keywords: intonation, sentence, communicative, function, speech

Ключевые слова: интонация, предложение, коммуникативный, функция, речь

Hər bir dilin özünəməxsus prosodik xüsusiyyətləri vardır. Bütövlükdə intonasiya (avazlanma) bütün prosodik və yaxud supraseqmental nitq elementlərinin mürəkkəb vahidi hesab olunur. Ən mühüm prosodik elementlər intonasiyanın (avazlanmanın) komponentləri adlanır. Bunlar arasında nitqin melodikliyi, cümlə vurgusu, nitqin temporalılığı və səsənin təməli xüsusi komponentlər adlanır.

Təbii olaraq hər hansı bir cümlənin məzmununu ilə yanaşı, onun nə məqsədlə səslənməsi, işlənməsi də mühüm rol oynayır. Cümlə səslənərkən onun müxtəlif çalarlıqları yaranır. Hər bir cümlədəki səs, bəzən söz, sözbirləşməsi uzanır, bəzən qısalmır və s. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda intonasiyanın (avazlanmanın) müxtəlif funksiyalara malik olması problemi ortalığa çıxır.

Bəri başdan qeyd etməliyik ki, intonasiya (avazlanma) verilmiş situasiya cümlənin vəziyyəti, hər hansı bir sorğunu, sualı, müraciəti, əmri və yaxud nidanı ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və nitq zamanı bunları müəyyənləşdirir. Bu cümlənin qrammatik növünü müəyyən edir və onlar da öz növbəsində aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Əmr cümlələri (əmrələr, müraciət, xəbərdarlıq və s.).
2. Nəqli cümlə (bütün hal-vəziyyət növü).
3. Sual cümləsi (suallar, ümumi, xüsusi, discanktiv, alternativ, təkrar suallar və s.).
4. Nida cümlələri.

Bu qeyd etdiklərimiz hamısı birlikdə intonasiyanın (avazlanmanın) kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsinə dəlalət edir, çünki məhz intonasiya (avazlanma) vasitəsilə deyilən söyləmin qeyd olunan formalardan hansına aid olması müəyyən edilir.

İntonasiyanın digər bir funksiyası da vardır ki, bu da söyləmin sadə, sadə müxtəsər, sadə geniş, mürəkkəb cümlə (söyləm) olmasını müəyyənləşdirməsidir. Bu həmçinin cümlənin üzvlərini eləcə də nitq hissələrini müəyyən etməyə köməklik göstərməklə yanaşı cümlənin həmcins üzvlərinin olması, ara sözlərin və ifadələrin olmasını, həmçinin vasitəsiz nitqin müəllifin nitqindən fərqləndirilib ayrıl-

ması və başqa məsələləri ayırd etmək qabiliyyətindədir; bu isə öz növbəsində intonasiyanın (avazlanmanın) sintaktik funksiyasını yerinə yetirməsinə işarədir.

Bundan başqa intonasiya (avazlanma) vasitəsilə danışanın münasibəti verilmiş sözləmə, onun (hər iki cinsdə) düşüncəsinin vəziyyəti eləcə də dinləyiciyə və yaxud auditoriyaya yönəlir. Bu intonasiyanın (avazlanmanın) modallıq funksiyasını yerinə yetirməsinin ifadəsidir.

Və nəhayət intonasiyanın (avazlanmanın) sonuncu funksiyası onun məntiqi funksiyasıdır. Bu məsələdə intonasiya (avazlanma) verilmiş cümlə və yaxud sözlərin məntiqi mənasının üzə çıxarılmasında əsas rol oynayır. İntonasiyanın bu funksiyası cümlədə yerini dəyişə bilər, bu o deməkdir ki, məntiqi məna əsas nitq hissəsində olmaqla bərabər yerini dəyişib köməkçi nitq hissəsi üzərinə də düşə bilər, bu zaman həmin sözün çəkisi və qiyməti sözləmə və yaxud cümlədə arta bilər, onu predikatlı edə bilər.

Bütün bu yuxarıda qeyd etdiklərimiz müxtəlif intonasiya (avazlanma) nümunələri (patterns) vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi heç bir cümləni biz konkret intonasiyasız təsəvvür edə bilmərik. Bunları hər iki dildə əyani şəkildə ifadə etməyimiz yerinə düşərdi.

Məsələn, *Ruslan comes*. *Ruslan gəlir* cümlələrində səsimizin tonu cümlənin sonuna doğru enməyə başlayırsa, “*Does Ruslan come? Ruslan gəlir*” cümlələrində isə əksinə olur. Belə ki, “*Does Ruslan come?*” və «*Ruslan gəlir?*» cümlələrində sona doğru getdikcə ton yüksəlir və bir növ ingilis dili sözü olan “*come*”- da bir növ sait uzanır, eləcə də Azərbaycan dilindəki *gəlir* sözündən i saiti bir qədər uzun tələffüz olunur, halbuki Azərbaycan dilində saitlərin uzunluğu-qısalığı ingilis dilindəki kimi kateqorial deyildir, bununla belə ingilis dilində *come* [kʌm] sözündə [ʌ] saiti qısadır, lakin məhz bu cümlədə intonasiya (avazlanma) vasitəsilə bir qədər uzun tələffüz olunur və həmin sözün məna çalarlığını, yəni sözlərin sual cümləsi olması intonasiya (avazlanma) vasitəsi ilə ifadə olunur. Yaxud həmin cümlələri hər iki dildə *Ruslan comes*, *Ruslan gəlir*, sevinc və şadlıqla, kədər və təəssüflə, təəccüb və heyətlə və sairə ilə deyə bilərik. Bu zaman isə təbii olaraq *Ruslan comes*, *Ruslan gəlir* cümlələrində emosionallıq mənası hiss olunacaq. Tamamilə təbii olaraq həm xəbər, həm sual, həm də emosional mənalardan fərqləndirilməsində intonasiya (avazlanma) mühüm rol oynayır desək, heç də bunun təsadüfi olmadığını şahidi ola bilərik.

Qeyd etdiklərimizi onunla əsaslandırmaq olar ki, “nitqin ritmik və melodik cərəyanı intonasiya (avazlanma) adlanır” fikri dilçilikdə bu və yaxud digər dərəcə və formada mövcuddur.

Bir qədər öncə vurğuladığımız kimi, intonasiya (avazlanma) vasitəsilə hər hansı bir fikrin (nitqin) semantik, məntiqi, emosional çalarlıqlarını ifadə edə bilərik. Bu hər halda hər birimizin gündəlik çalarlıqlarla qarşılaşmalı olduğumuzdan xəbər verir. Bu çalarlıqların ifadəsində intonasiya (avazlanma) mühüm vəzifə yerinə yetirir. Həmin vəzifələr: semantik vəzifə, məntiqi vəzifə, emosional vəzifə. Dilçilik ədəbiyyatlarında intonasiyanın (əvəzlənmənin) vəzifələrinin daha geniş dairədə götürülməsi barədə də təbii olaraq tədqiqatlar mövcuddur. Həmin tədqiqatlardan birində intonasiyanın (avazlanmanın) vəzifələri aşağıdakı kimi qeyd olunur.

1. Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək.
2. Üzvlənmə vahidlərini paradigmatik qarşılaşdırmaq.
3. Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək.
4. İntonasiya (avazlanma) vahidləri, ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək.

5. Emosional məna və çalarlıqları ifadə etmək.

Qeyd etməliyik ki, sözlər hecalara bölündüyü kimi cümlələr də müəyyən ritmik qruplara bölünür, bunlara fonetikada sintaqm deyilir.

Nitqin sintaqmatik bölünməsində sintaktik konstruksiyalar mühüm rol oynayır. Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkiblər, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr, feli tərkiblər, əlavə və xüsusiləşmələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər (xitablar, ara sözlər, ara cümlələr), həmcins üzvlər, zaman və yer zərfləri əsasən müəyyən sintaqlar yaradır. Öz növbəsində bu sintaqlar intonasiya (avazlanma) ilə sıx bağlıdır. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, onlar bir tərəfdən intonasiyanın (avazlanmanın) məhsulu, digər tərəfdən isə onun tənzim ediciləridir.

İntonasiyanın (avazlanmanın) tərkib hissələrinə melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr kimi elementlər daxil edilir. Hesab edirik ki, intonasiya (avazlanma) barəsində daha dolğun, aydın bilgi, fikir yaratmaq üçün onun tərkib hissələrinə (elementlərinə) bir qədər ətraflı nəzər salmağımız yerinə düşərdi.

İlk növbədə intonasiyanın tərkib hissəsi (elementi) olan melodikanın nədən ibarət olmasına müəyyən aydınlıq gətirək. Melodika dedikdə dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi əsas səs tonunun hərəkəti nəzərdə tutulur. Əsas səs tonunun isə iki növü vardır qalxan ton, enən ton. Qalxan ton qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir. Bu ton cümlənin həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, sual cümlələrində və s. digər məqamlarda müşahidə olunur.

Enən ton müəyyənlik, bitkinlik bildirir. Məsələn:

“I have no time”, he told me.

Qalxan ton isə qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir. Məsələn:

“Are you” going home?

İntonasiyanın (avazlanmanın) başqa bir elementi ritmdir. Nitq prosesində bəzən sürətlənmə ləngimə ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bəzən isə gərginləşmə zəifləşmə ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bəzi hallarda isə bənzərlik çeşidlilik ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bu cür əvəzlənmələr nitq prosesində ritm yaradır. Təbii olaraq nitq prosesində ritm olmasa, onda nitqin eyni sürətdə, eyni gərginlikdə, eyni uzunluqda olması yaranır və bu isə öz növbəsində nitq prosesində bir yeknəsəkklik yaradır ki, bu da kommunikasiyada iştirak edənləri yora bilər.

İntonasiyanın (avazlanmanın) digər bir elementi (komponenti) intensivlikdir. İntensivlik danışq səslərindən olan saitlərin tələffüz gücünə və zəifliyinə əsaslanır. Burada məhz nəfəs vermənin artma və azalması da nəzərdə tutulur.

İntonasiyanın (avazlanmanın) növbəti komponenti (elementi) tempdir. Temp nitqin sürətlə, orta sürətlə və yaxud ləng davam etmə müddəti ilə ölçülür. Dilçilik ədəbiyyatlarında, həmçinin sırf fonetikadan bəhs edən kitab və tədqiqatlarda nitqin üç cür tempi qeyd olunur, biz də onları aşağıdakı kimi ifadə edirik:

- 1) ağır (ləng) temp;

- 2) orta temp (orta sürətli temp);
3) tez temp (sürətli temp).

Tempdən bəhs edərkən mahnı və musiqi əsərlərinin tempindən yan keçmək olmaz. Ona görə də həmin məsələlərə də münasibət bildirməyi vacib hesab edirik. Mahnı və musiqi əsərlərinin bəziləri ağır, bəziləri orta, bəziləri isə tez tempə ifadə olunur. Məhz buna görə də həmin musiqi əsərlərinin hansı tempə ifadə olunması onların məzmunu ilə bağlıdır. Nitqin tempinin necə olması isə həm danışanın, həm dinləyənin, həm də mətnin məzmunundan, məkanından, məqsədindən və sairədən daha çox asılıdır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) zəruri/vacib komponentlərindən biri də tembrdir. Nitqdə mövcud olan fərdi xüsusiyyətlər, bunlara kədər, sevinc, qəzəb, məhəbbət, nifrət, hiss-həyəcan və s. kimi çalarlar tembr vasitəsilə kommunikasiyada iştirak edənlərə çatdırılır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) komponentləri (tərkib hissələri, elementləri) ilə yanaşı dilçilikdə onun tipləri də mövcuddur və biz də həmin tiplər haqqında müəyyən məsələləri qeyd etmək istərdik.

İntonasiyanın (avazlanmanın) tipləri təbii olaraq cümlə tipləri ilə üst-üstə düşür: nəqli, sual, əmr, nida intonasiyaları (avazlanmaları). Nəqli intonasiya (avazlanma) nəqli cümlələrin intonasiyasıdır. Ancaq nəqli cümlələrdə olan hər hansı bir məlumatın müxtəlif kommunikativ növləri vardır: söyləmə, nağıl etmə, replika, bildiriş və s. Nəqli intonasiyanın (avazlanmanın) söyləmə növündə cümlənin sonunda olan vurğulu hecəda ton bir qədər uzadılır.

Five minutes left before the bell.

Dərsin başlanmasına beş dəqiqə qalır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) söyləmə növünün xəbəri daha çox felin hekayə formasında olur. Bu da kommunikasiya zamanı yəni canlı danışmada yalnız hiss oluna bilər. Nağıl etmə bir çox parametrlərinə görə söyləmə yaxın olsa da, bu zaman cümlələrdə olan son vurğulu hecadakı ton söyləmə növünə nisbətən keyfi artıq olur:

Five minutes left before the bell.

Dərsin başlanmasına beş dəqiqə qalır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) (nəqli) digər növləri replika və bildirişdir. Replika da nitq tempi daha sürətlidir və dialoji şəraitdən asılı olaraq sintaqm üzvlərindən biri daha güclü vurğu ilə deyilir. Bildirişin hər birində yeni məlumat verilir. Buna misal olaraq elanlar lövhəsində hər hansı müəyyən informasiyalı məlumatları göstərmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi əmr intonasiyası (avazlanması) əmr cümlələrində olur. Əmr intonasiyası (avazlanması) ilə qurulan cümlələrdə sintaqmın sonunda ton enir, ilk vurğusuz heca ən aşağı tonda, ilk vurğulu heca isə ən yüksək tonda tələffüz olunur. Əmr intonasiyası (avazlanması) ilə yaranan cümlələrdə nəqli avazlanmalı cümlələrə nisbətən yüksək intensivlik olur. İntensivliyin ən yüksək həddi vurğulu hecəda özünü göstərir.

Digər intonasiyalar (avazlanmalar) kimi əmr intonasiyasının da (avazlanmanın da) bir sıra kommunikativ növü vardır və onlar aşağıdakılardır: əmr, təhrik, təsir etmə, hiss-həyəcan bildirən emotiv növlər.

Əmr intonasiyasının (avazlanması) əmr kommunikativ növündə həmçinin əmr, qəzəb, hədə, hökm, qadağan etmə kimi məna çalarlıqları ifadə oluna bilər. Məsələn, *Open the door - Qapını aç* cümləsini əmr, qəzəb, hədə, hökm, qadağan etmə intonasiya (avazlanma) çalarları ilə tələffüz etmək mümkündür.

Əmr intonasiyasının (avazlanması) təhrik kommunikativ növündə çağırış, buyuruq, təkid, komanda məna çalarlarını hiss etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Vətənə borcumuzu verək (çağırış) çaları; İç, iç sənə deyirəm! (təkid çalarlığı); Sabah məni yola sal (buyuruq); Bir addım irəli! (komanda çalarlığı) və s.*

Əmr intonasiyasının (avazlanması) təsir etmə kommunikativ növündən güzəşt, məsləhət, nəsihət, xahiş, yalvarış çalarlığı meydana gələ bilər.

Həmçinin hiss-həyəcan bildirən emotiv növündə nəsə, imtina, biganəlik, kinayə, qorxu-həyəcan, məmnunluq, əzizləmə çalarlıqları ola bilər.

Sual intonasiyası (avazlanması) sual cümlələrində olur və onun da aşağıdakı kommunikativ növləri vardır: ümumi sual cümləsi, xüsusi sual cümləsi, alternativ sual cümləsi, discantktiv sual cümləsi.

Sual intonasiyasının (avazlanması) ümumi sual cümləsi növü ingilis dilində köməkçi fel "to be"-in müvafiq formasının cümlənin əvvəlinə keçməsilə, Azərbaycan dilində isə intonasiya və **-mi, -mi, -mu, -mü** sual ədatları vasitəsilə yaranır. Məsələn,

Did Ali go to the lesson? - Əli dərsə getdi? (intonasiya)

Did Ali go to the lesson? - Əli dərsə getdimi? (sual ədatı ilə)

Did Ali go to the lesson? - Bəs Əli dərsə getdi? (sual ədatı ilə)

Will Ali go to the lesson? - Məgər Əli dərsə gedəcək? (sual ədatı ilə)

Ümumi sual cümlələrinin cavabı ingilis dilində *Yes – bəli, hə təsdiq, No – xeyr, yox* inkar ədatlarından birinin vasitəsilə verilə bilər. Məsələn,

Did Ali come from school? - Yes. – Əli dərsədən gəldi? - Bəli (hə).

Did Ali go to school? - No. – Əli məktəbə getdi - Xeyr (yox).

Xüsusi sual cümlələrində sintaqmın sonunda ton enir. Ancaq ümumi sual cümlələrində isə sintaqmın sonunda ton qalxır.

Discantktiv (ayrıcı) sual cümlələrində deyilmi, eləmi, elə deyil, hə kimi sözlər Azərbaycan dilində, ingilis dilində isə köməkçi fellər və modal fellər vasitəsilə düzəldilir.

Nida intonasiyasının (avazlanması) kommunikativ növləri aşağıdakılardır: yalnız intonasiyaya əsaslanan nida cümlələri, yaşasın, eşq olsun sözləri ilə başlayan, alqış ifadə edən nida cümlələri, nidanın iştirakı ilə yaranan nida cümlələri, müxtəlif ədatların iştirakı ilə yaranan nida cümlələri və s.

Beləliklə, İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan supraseqment vəhidlərdən intonasiyanı, onun kommunikativ tiplərini, növlərini araşdıraraq, belə bir ümumiləşdirmə verə bilərik ki, müqayisəyə cəlb olunmuş dillər müxtəlif genezisə malik dillər olmasına baxmayaraq onların arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Danışmada hər iki dildə ayrı-ayrı kommunikativ tiplərin çoxlu çalarlıqları meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 405 səh.

2. Babayev S., Qarayeva M. İngilis dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1983, 258 səh.

3. Светозарова Н.Д. К вопросу о функциях интонации. "Звуковой строй языка". М., 1979, стр.252-255.

Summary

On some characters of the intonation

(on the materials of the English and Azerbaijani languages)

The article touches upon the intonation in the English and Azerbaijani languages. The author of the article tries to find out some differences and similarities in different functions of the intonation and to put forward some shades of their colouring in compared languages.

Резюме

Об некоторых особенностях интонации

(на материале английского и азербайджанском языках)

Статья посвящена исследованию интонации в английском и азербайджанском языках. Автор статьи старается найти некоторые различия и сходства в разных функциях интонации и выдвинуть их некоторые колориты в исследуемых языках.